

ALBERT SÁNDOR

FORDÍTÁS ÉS FILOZÓFIA

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XV.

ALBERT SÁNDOR

FORDÍTÁS ÉS FILOZÓFIA

A FORDÍTÁSELMÉLETEK TUDOMÁNYFILOZÓFIAI PROBLÉMÁI
&
FILOZÓFIAI SZÖVEGEK FORDÍTÁSI KÉRDÉSEI

TINTA KÖNYVKIADÓ

SEGÉDKÖNYVEK A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XV.

Sorozatszerkesztő
KISS GÁBOR

Lektor
BÁRDOSI VILMOS
CSERESNYÉSI LÁSZLÓ

ISBN 963 9372 69 2

© Albert Sándor, 2003

Első kiadás: 2003
Második kiadás: 2003

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Hidalmási Anna
Műszaki szerkesztő: Heiszer Csaba

Tartalom

Bevezetés	7
I. rész: A fordításelméletek tudományfilozófiai problémái	
(Elméleti-módszertani alapvetés)	11
A fordításdefiníciókról	12
A diszciplína elnevezése	16
A fordításról való diszkurzus	18
Milyen elméletek a fordításelméletek?	22
A fordításelmélet és a fordítási gyakorlat viszonya	27
Fordításelméletek, de milyen fordításé?	32
A fordítás paradoxonjai	37
A fordíthatóság/fordíthatatlanság kérdése	43
A módszer	69
Az ekvivalencia illúziója	76
A fordítási folyamat ideális modellje	82
II. rész: A filozófiai diszkurzus fordítási kérdései	
(A „gyakorlat”)	99
A filozófiai diszkurzus: szavak és mondatok	100
A „fordíthatatlan” Heidegger és fordításai	111
A heideggeri filozófiai diszkurzus „szavai”	117
Hogyan fordítják a fordítók a heideggeri filozofémákat?	120
Fordítói eljárások	132
Zárszó	145
Felhasznált irodalom	147

„A fordítók – borzalmasak. Szegény ördögök, akik semmit sem kapnak a fordításért, csak a legalacsonyabb honoráriumot, égbekiáltóan alacsonyat, ahogy mondani szokták, és borzalmas munkát végeznek. [...] Ha olyasmit csinál az ember, ami semmit nem ér, akkor ne is kapjon érte semmit. Miért fordít valaki, miért nem inkább a saját dolgát írja meg?”

(Thomas Bernhard)

Bevezetés

„A mester mondotta: «Mi az igazi tudás? A tudotról tudni, hogy tudjuk; a nem tudotról pedig tudni, hogy nem tudjuk: ez az igazi tudás.»”¹

„Érdemes-e arról írni, amiről már úgyis nagyon sokat írtak? [...] Vagy megfordítva, talán éppen arról érdemes írni, amit sokan megkíséreltek megmagyarázni, mivel a kísérletek száma bizonyítja a vállalkozás nehézségét és fontosságát?” Ezekkel a szavakkal kezdődik Joós Ernő „Magyar” Heidegger című könyvének bevezetője (Joós 1998a: 3), és ennél jobban mi sem tudnánk megfogalmazni kételyeinket vállalkozásunk ellentmondásosságát illetően. Hiszen a fordítással, a mű- és szakfordítás különböző – nyelvészeti, kommunikációelméleti, szemiotikai, kulturális, pragmatikai, irodalmi, kognitív, pszicholingvisztikai, szociolingvisztikai, hermeneutikai, stilisztikai, módszertani stb. – aspektusaival ma már könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Igaza lenne Ferdinand de Saussure-nek, aki a *Cours de linguistique générale* elején azt írja, hogy a szempont határozza meg a tárgyat? Eszerint annyiféle fordítás létezik, ahányféle szempontból vizsgáljuk? Vagy van azért valamiféle generikus „fordítás” (fogalom), a sokféleség mögött mégis lenne valami egység? A fordítás (elmélet) olyan diszciplína, amely az idők folyamán hol az irodalomtudomány, hol a hermeneutika, hol az esztétika, hol a nyelvészet, hol a szemiotika vizsgálódási köréhez tartozott, és az elektronikus adatfeldolgozó és információátviteli eszközök fejlődésével napjainkban egyre újabb és újabb tudományterületeket hódít meg (gondoljunk például a filmfeliratozással vagy a gépi fordítással kapcsolatos fordítási problémákra).

A fordítással foglalkozó hatalmas és egyre növekvő szakirodalmat tanulmányozva az embernek mégis valami furcsa hiányérzete támad: úgy érzi, hogy miközben a fordításról szóló beszéd, a traduktológia szüntelenül gyarapodik, szélesedik és gazdagodik, addig az az alap, amire ennek az elméleti diszkurzusnak épülnie kellene, vagyis a leírás, a traduktográfia szintje alig van kidolgozva, és az is összemosódik a fordításkritikával: nincs tehát elkülönítve egymástól a leírás (a *graphos*), a kritika (a *kritiké*) és a róla szó-

¹ Az egyes alfejezetek elején található idézetek forráshelyei: *Kapujanincs átjáró: kínai csan-buddhista példázatok* (Helikon Kiadó, Bp. 1994); *Zen történetek* (Farkas Lőrinc Imre Kiadó, Bp. 1996); *Kínai filozófia*, I. kötet (Akadémiai Kiadó, Bp. 1986); Darnel Christian: *Zsebben* (Édesvíz Kiadó, Bp. 1996).

ló beszéd (a *logos*) három szintje. Pedig Kornis Gyula már 1922-ben figyelmeztetett arra, hogy „a leírás és a magyarázat kellő viszonya elengedhetetlen feltétele a tudomány fejlődésének. A tudományok fejlődését sokszor hátráltatta az a tévedés, hogy a magyarázatra való törekvés megelőzte maguknak a magyarázandó tényeknek pontos elemzését és leírását” (Kornis 1922: 99, kiemelés az eredetiben). De hivatkozhatunk Teller Ede atomfizikusra is, aki interjúkötetében ezt nyilatkozta a materialista fizikusokról és filozófusokról: „Elkerülhetetlen volt, hogy a tudósok jó része minden létező alapjának és magyarázatának az anyagot tekintse – ide értve magát az embert is. E materialista filozófusoknak azonban volt egy végzetesen gyenge pontjuk: túlságosan keveset tudtak magáról az anyagról” (Teller & Zeley 1990: 82). Egy kicsit nekünk is az az érzésünk, hogy a fordítással foglalkozó kutatók, alkalmazott nyelvészek és más szakemberek egy része mintha *túlságosan keveset tudna magáról a fordításról*. Nemzetközi konferenciák résztvevőjeként sokszor megdöbbenett, mennyire meg vannak győződve némely előadók saját elméleteik helyességéről. Úgy tűnik, nincsenek kellőképpen átgondolva ennek az egész – fordítástudománynak vagy fordításelméletnek nevezett – diszciplínának a *filozófiai alapjai*; egyre csak növekszik az épület, de mintha hiányoznának alóla az alapok.

Jelen könyv ezt a hiányosságot szeretné – ha nem is felszámolni, de legalább – csökkenteni: szeretne hozzájárulni a *fordításelmélet(ek) tudományelméleti, tudományfilozófiai alapjainak* lerakásához. Egyfelől olyan kérdéseket vet fel, amelyekkel munkája során minden gyakorló fordító szembe kerül, és amelyekre csak egy tudományfilozófilag megalapozott fordításelmélet képes választ adni, másfelől – és talán ez a fontosabb – megpróbálja bemutatni: *hogyan érdemes gondolkodni, beszélni, írni, teorizálni, filozofálni a fordításról*. Tagadhatatlan, hogy a fordításelmélet(tel való foglalkozás) kezdetől fogva felvet egy sor tudományfilozófiai, tudományelméleti jellegű kérdést, és az is könnyen igazolható, hogy minden fordításelmélet implicit módon mindig magában foglal más elméleteket és diszciplínákat is: filozófiát, hermeneutikát, nyelvelméletet, irodalomelméletet, kommunikációelméletet, szemiotikát, stilisztikát stb. A könyvben a fordítás ezen aspektusait csak érintőlegesen, illetve egyáltalán nem fogjuk tárgyalni, hiszen a fordításelméleti szakirodalom túlnyomó többsége éppen az ilyen megközelítések vizsgálatával foglalkozik.

A nyelvről való gondolkodás, a nyelvfilozófia hatalmas fejlődésen ment át az elmúlt néhány évtizedben, és úgy tűnik, a fordításelmélet ezeket az eredményeket mind ez ideig nem építette be kellő mélységben saját vizsgálódásaiba. Pedig a tudományos gondolkodás a történelem folyamán soha nem vált el teljesen a filozófiai gondolkodástól. Amióta fordítás létezik, mindig születtek vélekedések, nézetek, állásfoglalások például a fordíthatóság/ fordíthatatlanság örökzöld témakörében: ezek a nézetek mindig az adott korszak episzteméjét és a fordításról való gondolkodását tükrözik és így is kell értékelnünk őket. Mindazonáltal ez a problémakör – amely a nyelvről és a fordításról való filozofálás egyik sarkalatos pontja, amellet talán legszebb érintkezési területe a nyelvfilozófiának és a fordításelméletnek – ma még messze nincs megfelelő alapossággal és tudományossággal feldolgozva.

A könyvben leírt nézetek természetesen az *én jelenlegi álláspontomat*, az én saját véleményemet tükrözik, amely mögött idestova huszonöt éves oktató- és kutatómunka, fordítói és kontrollszerkesztői tapasztalat áll. Munkámat eddigi kutatásaim szintézisének szánom, ezért a korábban írott cikkeimre, tanulmányaimra – amelyek e kérdéskör egy-egy részterületét tárgyalják – csupán utalni fogok.

A kötet két fő részből áll. Az első, teoretikus rész a *fordítástudomány általános tudományelméleti problémáinak* vizsgálatával foglalkozik, elsősorban a *fordítás és a filozófia viszonyát* vizsgálja (ez indokolja a bemutatott és elemzett példák viszonylag kis számát). Ebben a részben tárgyalunk meg olyan problémákat, mint az elnevezés, a fordításdefiníciók, a fordításelméletek, a fordításelmélet és a fordítási gyakorlat viszonya, az ekvivalencia, a fordíthatóság/fordíthatatlanság problémaköre, a(z) elméleti) nyelvészet és a fordítás(elmélet) alapvető oppozíciói, a módszer kérdései stb. A könyv második részében – az első részben tárgyalt kérdések mintegy gyakorlati illusztrálásaként – egy speciális teoretikus diszkurzustípus, az ún. *filozófiai diszkurzus fordítási kérdéseit* elemezzük. A filozófiai diszkurzus kiválasztása nem véletlen: fordítói és kontrollszerkesztői munkám lényegében ehhez a szövegtípushoz kapcsolódik, egyetlen regény és néhány novella kivételével mindig elméleti, elsősorban társadalomtudományi (filozófiai, nyelvészeti, történelmi, szociológiai, pszichoanalitikus stb.) szövegeket fordítottam és kontrollszerkesztettem.

Mi indokolja egy ilyen, a fordítás tudományelméleti kérdéseit tárgyaló könyv megírását? A fordítás problémáival foglalkozó mű jelenleg nem túl sok van forgalomban Magyarországon. Dr. Tarnóci Lóránt *Fordítókatalauza* és Szabó Ede *A műfordítás* című könyve több mint harminc évvel ezelőtt jelent meg, azóta egyiket sem adták ki újra. 1994-ben a Scholastica Kiadó jelentette meg Klaudy Kinga *A fordítás elmélete és gyakorlata* című könyvét (1997-ben két kötetben, átdolgozva és kibővítve újra kiadták), amelynek első része kitűnő bevezetést nyújt a fordítás általános problémáiba, bemutatva a fordítástudomány jelenlegi helyzetét és fő kutatási irányzatait; bevezető jellege miatt azonban nem foglalkozik részletesebben azokkal a tudományelméleti problémákkal, amelyek tárgyalását jelen könyv tekinti feladatának. Forgalomban van néhány angol, francia, német és orosz nyelvű bevezetés vagy összefoglaló mű is (Gentzler 1993, Larose 1989, Wills 1977, Koller 1979, Fjodorov 1968 stb.), de ezek túlnyomó része a fordításelmélet egy korábbi állapotát bemutató, az ún. „művelt és érdeklődő” nagyközönség számára készült, meglehetősen általános jellegű munka. Pedig tapasztalataim szerint a fordítás tudományfilozófiai kérdései iránt még a gyakorló fordítók körében is óriási az érdeklődés, nem beszélve az alkalmazott nyelvészekről, az idegennyelv szakos pedagógusokról, az irodalmárokról és más elméleti szakemberekről. Az ő érdeklődésüket is szeretné kielégíteni ez a könyv.

A megszokottnál talán többször éltem azzal az eljárással, hogy egy-egy szó vagy kifejezés mögött szögletes zárójelben feltüntettem valamelyik idegen nyelvű megfelelőjét is. Tettem ezt elsősorban azért, hogy ilyen módon is érzékeltessem: mennyire nyelvhez, *egy adott nyelv gondolkodásmódjához vannak kötve fogalmaink*, és egy-egy szónak, terminus technicusnak mennyire más nyelvi és kulturális konnotációi vannak az

egyres nyelveken. Bízom benne, hogy ez nem akadályozza meg a gondolatmenet kövését (sőt inkább az ellenkezőjében reménykedem), mint ahogy az sem, hogy az egyes idézetek, hivatkozások mögött – a tudományos munkákban megszokott módon – csak a szerző nevét, a mű kiadási évszámát és az oldalszámot tüntettem fel; a hivatkozott mű teljes bibliográfiai adatait a könyv végén található *Felhasznált irodalom* tartalmazza.